

Het toponiem *gewand*

J. N. B. Poelman

Inleiding

De verkavelingsgeschiedenis en de betekenis van de veldnamen staan sedert lang in de belangstelling van de historische geografie. In deze discipline worden vooral in Duitsland veelvuldig de begrippen *Gewann* en *Gewannflur* gehanteerd. Een *Gewannflur* (*Gewann*-verkaveling) is opgebouwd uit *min of meer regelmatige blokken, die elk zijn onderverdeeld in smalle strookvormige percelen* (Vervloet, 1986, p. 46). Niemeier (1944), Krenzlin en Reusch (1961) en anderen hebben uitvoerige studies gewijd aan de oorsprong van dit verkavelingstype.

Het Duitse woord *Gewann* is een historisch gegroeide term, die is ontleend aan het boeren-spraakgebruik. In de loop van de tijd is een groot aantal definities geformuleerd. Die van Uhlig en Lienau (1967, p. 63) wordt momenteel vrij algemeen geaccepteerd. Zij omschrijven een *Gewann* als *een bundel parallelle strookvormige kavels, die aan verschillende eigenaren toebehoren*¹. Een dergelijke groep percelen heeft een gemeenschappelijke buitengrens. De term *Gewann* duidt waarschijnlijk oorspronkelijk op die buitengrens: volgens Bach (1953, p. 386) komt de term van *Anwand*, de grens waar de ploeg wendde.

In Nederland komt het woord *gewan(d)* op verschillende plaatsen als veldnaam voor. Al eerder (Poelman, 1977) onderzochten wij het begrip *gewand* in het middennederlandse rivierengebied. Hier duidt het woord op een aantal (2, 3 of 4) percelen die achter elkaar in één strook liggen. Bij deze situatie hoort de verplichting van overpad. Bij het verzamelen van veldnamen in Zuid-Limburg stuiten we opnieuw op de veldnaam *gewan(d)*. Het leek ons interessant om na te gaan of de term hier eenzelfde betekenis heeft.

Achtereenvolgens gaan we in op gegevens uit de literatuur, de vermeldingen die wij zelf verzamelden van de kadastrale minuutplans en

een aantal 16e-eeuwse gegevens. Tenslotte bespreken we de betekenis van het begrip.

Literatuurgegevens

In de vragenlijsten waar Schönfeld (1950) zich op baseerde komt de veldnaam *gewand* een aantal malen voor (bijvoorbeeld: *Gewande*, stuk land bij Sibbe-IJzeren). Een vermelding van een *Gewande* onder Klimmen ging vergezeld van de verklaring "grondcomplex bij een hoeve". *Gewan*, volgens Schönfeld door assimilatie ontstaan uit *gewande*, kwam als veldnaam voor in Nuth. De betreffende correspondent gaf als verklaring: "al 't akkerland bij kasteel of grote hoeve, algemeen in ons dialect in gebruik". Een correspondent uit Amstenrade deelde mee, dat een groot breed dal waarin landerijen liggen, in de volksmond *gewan* heette. Schönfeld citeert in dit verband ook Verdam, die het middelnederlandse *gewande* verklaarde als "land dat een boer in huur heeft" en daarvoor een bewijsplaats aanhaalde uit Zuid-Limburg.

Gegevens van de kadastrale minuutplans

Recent zijn door ons de veldnamen verzameld die op de oudste kadastrale minuutplans van Zuid-Limburg (circa 1830) voorkomen. In totaal zijn dat ongeveer 6600 namen. In dit bestand komen 68 namen voor met *wan-gewan-gewande* als hoofd- of nevenbestanddeel. Het is in Zuid-Limburg een vrij algemeen bekende veldnaam.

Meestal zijn ze verbonden met een eigenaam, bijvoorbeeld *Oberhausengewande*, *Kapittelsgewande* etc. Er blijft slechts een vijftiental over waar het woord *wan* (*gewan*, op/in de *gewande*) op zichzelf staat. Het opvallende van de *gewand*namen in Zuid-Limburg is verder dat ze vaak verbonden zijn aan landerijen, die op de kadastrale minuutplans van circa 1830 uit één of enkele grote kavels bestaan. Overigens kunnen deze grote kavels zijn opgedeeld in een groot aantal pacht- en gebruikspcelen

en daardoor toch een zeer versnipperd beeld vertonen.

De verbinding van eigennamen met *gewand(e)* wijst op nauwe betrekkingen met in de nabijheid gelegen grote hoeven of kastelen van die naam. Zo ligt in Bocholtz de Oberhausengewande vlak bij de hoeve Overhausen, restant van een verdwenen kasteel met monumentale poort, grote binnenhof en gewelfde kapel. Hetzelfde geldt voor de Bongarder gewande in Bocholtz. Ook hier ligt het huis Bongard (16e eeuw) in de directe omgeving van genoemde gewande. De landerijen die op de oudste kadasterkaart met de naam gewande zijn aangegeven zijn vaak niet het enige grondbezit van de bewuste grote hoeve of kasteel, maar vormen daarvan wel een belangrijk deel.

Buiten dit in het midden van de vorige eeuw nog bestaande of tot oudere perioden te herleiden (groot)grondbezit was in Zuid-Limburg het land vaak sterk versnipperd tot zeer kleine kavels van slechts enkele aren of centiares.

De reeds genoemde vijftien wan-gewand-gewande-namen waaraan geen eigennamen zijn toegevoegd hebben in de meeste gevallen betrekking op een complex van kleine perceeltjes met verschillende eigenaren. Soms is er nog een kasteel of grote hoeve in de directe omgeving aan te wijzen waartoe ze eertijds gehoord zouden kunnen hebben of nu nog horen, maar vaak is dat niet het geval.

16e-eeuwse gegevens

De heer J. Hartmann te Amsterdam verstrekke mij een aantal 16e-eeuwse vermeldingen van gewanden in Zuid-Limburg². Een ervan is een omschrijving van een groot aantal (73) percelen in een landmeting van het hof van Holzit te Oost in 1531. Deze worden in een aantal groepen verdeeld.

- a) *Inden ersten dye gewanden vorden wert ende int Pryer myt ieren tostant dat hartkorn*, totaal 31 bunder in 29 percelen;
- b) *Op dat hoechvelt dye ghersten gewanden myt iren to-*

standt, totaal 31,5 bunder in 28 percelen;

- c) *Dye braeck gewanden*, 31 bunder in 16 percelen.

Een ander voorbeeld is de landmeting van de goederen van de Maastrichtse armentafel van de Heilige Geest rondom Oost uit 1594 Maastricht, Stadsarchief, Gasthuizen nr. 7, folio 104 verso):

- a) *Deese nae volgende stucken waren besiet int selve iaer xciii met somer coren*; volgen 12 percelen, in totaal 9,5 bunder;
- b) *Dit is die gewande geheiten die Braeck*; 8 percelen, 8 bunder;
- c) *Dit volgende is die gewande van wenter coren*, 12 percelen, 8,5 bunder.

Het grondbezit van de armentafel was sterk versnipperd (Hartmann, 1986, kaart 6) en de percelen van één *gewand* lagen over het hele veld rondom Oost verspreid.

Een derde voorbeeld biedt de landmeting van de hof Zezenhoven, het huidige Withuis, uit 1570 (Rijksarchief Limburg, archief van de heerlijkheid Breust, ongeïventariseerd). Ook hier herhaaldelijk vermeldingen als:

- a) *ende liggen die selvighe landen in dry gewanden waer die eerste is die winter coeren gewande*;
- b) *hier naer volgen die landender twede gewanden, geheeten die somercoren gewanden*;
- c) *hier naer volgen die landender derde gewande, geheeten die braeck gewanden*.

In deze voorbeelden lijkt het woord *gewande* te worden gebruikt voor een *slag* in het drieslagstelsel. In de late middeleeuwen werd de landbouw volgens het drieslagstelsel beoefend: eerst het winterkoren, dan haver of gerst en vervolgens een jaar waarin men het land braak liet liggen. Dit is de klassieke theorie, die overigens volgens Slicher van Bath (1960) voor de Nederlanden niet helemaal voldoet.

Het onderzoek van Hartmann wees uit dat de percelen van de drie gewanden geografisch dooreen kunnen liggen en geen afgesloten blokken vormen, hoewel in het eerstgenoemde voorbeeld de omschrijving “op dat hoechvelt dye ghersten gewande myt iren tostant” an-

ders zou doen vermoeden. Kennelijk werd het drieslagstelsel toen niet (meer), zo dat al ooit gedaan is in geografisch afgesloten blokken van het dorpterritoir uitgevoerd, maar door de grondgebruiker als een rotatiesysteem van gewassen over het geheel van zijn landerijen toegepast.

Is de betekenis in de loop van de tijd veranderd ?

Schönfeld en de kadastrale gegevens suggereren dat *gewand* verband houdt met (groot) grondbezit. Deze gegevens dateren uit de 19e en 20e eeuw. Uit de 16e-eeuwse gegevens blijkt verband met het drieslagstelsel.

Het lijkt er dus op dat de betekenis in de loop van de tijd veranderd is. Deze ontwikkeling kan te maken hebben met veranderingen in het landbouwsysteem. Na 1550 probeerde men de braaktijd terug te dringen (Jansen, 1968). Dat gebeurde door het braakjaar te verschuiven naar het vierde, vijfde of zesde jaar. Ook werd het verbouwen van koren soms afgewisseld met enkele jaren grasland of verbouwde men in het braakjaar voedergewassen zoals klaver, voederknollen en wikke. In de omgeving van Maastricht liep de braaktijd in de tweede helft van de 18e eeuw sterk terug en gingen vrucht-

wisselingsstelsels met voedergewassen overwegen. Het is een zeer geleidelijke en langzame ontwikkeling geweest, waarbij ook van perceel tot perceel de vruchtwisseling ging verschillen. Er ontstond een individualisme dat ook daarin tot uiting kwam dat de zg. rijgenootswijze teelt die tot de verbouw van eenzelfde produkt op een aantal naast elkaar gelegen percelen dwong (teeltdwang), geheel kwam te vervallen (Jansen, 1968).

Deze ontwikkelingen moeten er de oorzaak van geweest zijn dat het begrip *gewande*, zoals het een functie had in het drieslagstelsel verloren ging en "degradeerde" tot of als perceels- of bloknaam "bleef hangen aan" een deel van het akkercomplex van grote boerenhoeven of kasteelboerderijen.

Conclusie

De term *gewan(d)* wordt in Zuid-Limburg gebruikt om het grondbezit van een (grote) boerderij aan te duiden. In de 16e eeuw duidde de term hier echter nog op een *slag* in het drieslagstelsel. Of de term oorspronkelijk in Zuid-Limburg, in Midden-Nederland en in Duitsland dezelfde betekenis heeft gehad, is nog niet duidelijk.

Noten

1. De omschrijving bij Uhlig en Lienau luidt als volgt: "ein Verband gleichlaufender streifenförmiger gebündelter Besitzparzellen deren Besitzer ihr Land

im Gemenge liegen haben".

2. Schriftelijke mededeling J.L.H. Hartmann, dec. 1985.

Literatuur

BACH, A. (1953). Deutsche Namenkunde. Band II: Die deutschen Ortsnamen. Heidelberg.
HARTMANN, J.L.H. (1986). De reconstructie van een middeleeuws landschap; nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw). Maaslandse Monografieën 44. Van Gorcum, Assen/Maa-

tricht.

JANSEN, J.C.G.M. (1968). Landbouw rond Maastricht (1610- 1865). Studies Soc.-Econ. Gesch. van Limburg 13, pp. 1-69.

KRENZLIN, A. en L. REUSCH (1961). Die Entstehung der Gewinnflur. Frankfurter Geographische Hefte 35-1. Kramer, Frankfurt.

- NIEMEIER, G. (1944). Gewinnfluren; ihre Gliederung und die Eschertheorie. *Petermanns Geogr. Mitteilungen* 3/4, pp. 57-74.
- POELMAN, J.N.B. (1977). Is het woord gewand een oude lengtemaat? In: *Tabula Batavorum* 9-2, pp. 43-46.
- SCHÖNFELD, M. (1950). Veldnamen in Nederland. *Med. Kon. Ned. Akad. van Wetensch., afd. Letterkunde, Nieuwe reeks* 12, 1.
- SLICHER VAN BATH, B.H. (1960). Duizend jaar landbouw in de Nederlanden in vogelvlucht (800 tot 1800). In: *Landbouwgeschiedenis. Min. van Landbouw en Visserij, 's-Gravenhage*, pp. 21-95.
- UHLIG, H. en C. LIENAU (red.) (Internationale Arbeitsgruppe für die geographische Terminologie der Agrarlandschaft) (1967). *Flur und Flurformen. Materialien zur Terminologie der Agrarlandschaft I*. Schmitz, Giessen.
- VERVLOET, J.A.J. (1986). Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. *Landschapsstudies* 4. 2e druk. Pudoc, Wageningen.

Foto: Het 'Schipperhuis' in Elsloo, gebouwd in het eerste kwart van de 17e eeuw door Jan Coninx, maasschipper en koopman in Naamse steen (zie blz. 30) (J. Verhorst).